

■ MARTIN NODL,
FRANTIŠEK ŠMAHEL (edd.)
ČLOVĚK ČESKÉHO
STŘEDOVĚKU

MASARYKOVA UNIVERZITA
Filozofická fakulta
Knihovna KDS
Arna Nováka 1
602 00 BRNO

„LIDÉ NA OKRAJI“ POZDNĚ STŘEDOVĚKÉ SPOLEČNOSTI

FRANTIŠEK ŠMAHEL

*Milí chudí, těšme se, radost se nám stala!
Šatky s nás opršely, hlavička voblínala.*

Tzv. Píseň veselé chudiny

Čeština nemá slovo, jež by zahrnovalo všechny jedince, které většina z různých důvodů považovala za bezectné, opovržením hodné, zahálčivé, nakažené nebo jinak vyvržené osoby. Nikoli snad proto, že by jich ve středověkých Čechách bylo málo. Avšak ne všichni lidé „na okraji“, jak je budu z nouze nazývat, byli sami strůjci svého osudu, ne všichni také patřili do jednoho pytle na lidském smetišti. A jelikož souhrnné pojmenování „chátra“, které ve staré češtině označovalo jak deklasované živly, tak neurozený lid, má dnes příliš pejorativní význam, je lépe se mu vyhnout, podobně jako slovům lůza a sebranka. Konec konců se ani v jiných jazycích většinou nepodařilo nalézt pro toto pestré společenství lidí na okraji vhodné označení.

Porozhlédneme-li se po odborné literatuře, mohlo by se na první pohled zdát, že dějepisce si povšimlo lidí „na okraji“ teprve v posledních dvou až třech desetiletích. Není tomu tak docela, neboť některé jevy či skupiny, např. prostitute, venkovské zášti i odboje a částečně též herci, žakéři a vaganti, zaujaly historiky již mnohem dříve. Jinak tomu bylo se systematickými výzkumy městských a jiných úředních knih, které umožnily postihnout „okrajovost“ jako závažný sociální jev, a nikoli jen jako žánrovou miniaturu. V tomto ohledu vyznačili cestu dalším badatelům František Graus a Bronisław Geremek. První z obou historiků se spodinou zabýval jednak v knihách o městské i venkovské chudině, jednak v závažném díle o Židech a mrskačích v období velkého moru. Druhý nejprve pronikl do pařížského podsvětí ve 14. a 15. století, jež mu poskytlo podněty pro širší srovnávací studium žebráků, pobertů, tuláků, pobudů a příživníků nepotřebných světu, pro něž v polštině i ve francouzštině našel společné označení „lidé na okraji“.

František Graus k lidem na okraji řadil skupiny a jednotlivce, kteří neuznávali anebo nemohli uznávat normy společnosti, v níž žili, a kteří v důsledku toho nebyli přijatelní pro většinu. Na rozdíl od této definice, opírající se o historicky doložené krizové projevy vrcholného a pozdního středověku, se Wolfgang Hartung pokusil vytvořit modelové schéma na základě sociologické teorie etiket. Vznik okrajových skupin interpretuje jako proces, během něhož normativní společenské skupiny marginalizovaly druhé, jež si následně vytvářely vlastní mentality. Na příkladu pozdně středověkého Londýna se to pokusil doložit Frank Rexroth, podle něhož „okrajovost“ byla výsledkem uvědomělého jednání tamější vládnoucí vrstvy. Ta se snažila své mocenské postavení legitimovat mimo jiné tím, že živila povědomí o existenci nebezpečného podsvětí, před nímž chrání většinovou společnost.

Oba protilehlé přístupy se pokusil ve svém úvodu do studia smířit Bernd-Ulrich Hergemöller, zatímco Ernst Schubert důvtipnou metaforou odlišil „vnitřní“ a „vnější“ okraj chudoby. Na vnitřním okraji pomyslného společenského organismu se usilovně snažili udržet chudáci, kteří své skrovné živobyty zajišťovali placenou prací či službou a jimž se v případě krajní nouze mohlo dostat podpory od nějaké korporace, cechu nebo příbuzných. K vnějšímu okruhu nebo již přímo k podsvětí náleželi všichni ti, kteří z různých důvodů neměli ani stárou práci ani ochranné zázemí a jimž namnoze nezbývalo nic jiného, než se živit kriminální činností. Tolik v letném nástinu k učenému pozadí tématu a k neukončené diskusi mezi zastánci převážně historizujícího přístupu na straně jedné a více méně abstraktních stratifikací tzv. spodních nebo nižších společenských vrstev na straně druhé.

Dávno již neplatí, že středověk znal jen hrubé rozdělení společnosti na trojí lid, tj. na světské pány, kněze a obecný lid, který všechny živil rukodělnou prací. Tomáš ze Štítného např. v *Knížkách o hře šachové* dal figurám osmi pěšců podoby příznačných zástupců obecného lidu počínaje oráči a konče tékači (posly), dále špehy a posléze skutečnými lotry. Zatímco tékače a špehy mohl Tomáš ještě vzít na milost, „stav lotrový“ neměl čím pochválit. Záhy poznáme, že ani toto poměrně členité vnímání obecného lidu zdaleka nezachycovalo všechny možné podskupiny, nemluvě o příslušnících obou vyšších stavů, kteří se z rozličných důvodů rovněž ocitli na periférii společnosti.

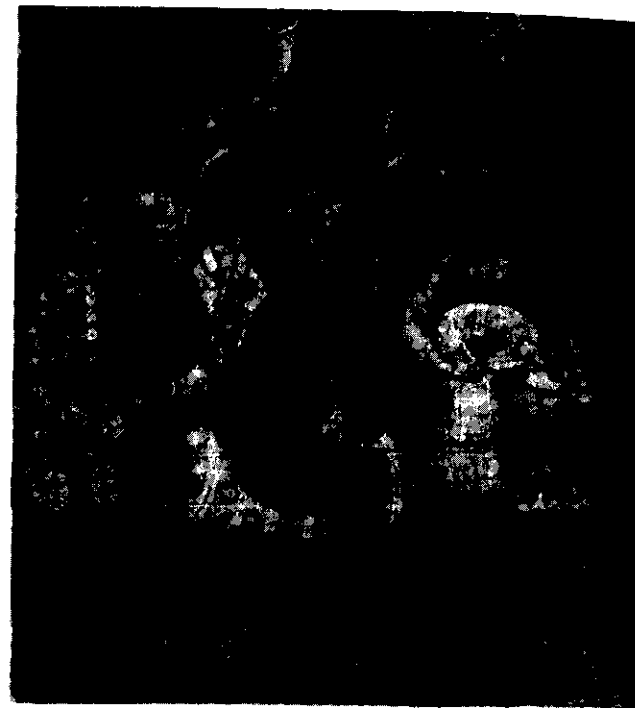
Kde a s kým začít, abychom se vyhnuli nezáživnému výčtu anebo naopak sociologizující klasifikaci. Snad nepochybíme, porozhlédne-

me-li se nejprve po vesnickém společenství, v němž rozptýleně žily více než čtyři pětiny všeho obyvatelstva. Na první pohled se život na české vsi nebo městečku po dlouhá staletí neměnil, a pro pochybné existence jako by v nich tudíž trvale nebylo místa. Téměř všude bylo ovšem v tomto prostředí čas od času možné zastihnout slabomyslnou či jinak postiženou bytost, tu však ostatní brali za svou a nevyvrhovali ji ze svého středu. Pro takto bezbranné lidi nebylo žádného útulku, na rozdíl od osob nakažených zhoubnou leprou nebo jiným morovým onemocněním. Těchto tzv. leproserií a venkovských špitálů bylo však poskrovnu, takže při epidemii žádnou úlevu nepřinášely. Jak se v selských staveních zacházelo s nakaženým členem rodiny, lze se jen dohadovat. Dříve, právě tak jako později či dokonce ještě dnes, vše záviselo na vztazích v rodině a na okolnostech. Utéci před morem nebylo kam. Bezdětné rodiny měly daleko ke spokojenosti právě tak jako rodiny s přespočetnými dětmi, pro něž nebylo obživy. Ty, na něž čekal tvrdý úděl děveček, služek a čeledínů v panských sídlech, klášterních i jiných dvorech či v zámožných městských domácnostech, tu vezmeme pouze na vědomí, neboť jejich „okrajovost“ byla legitimní součástí středověké sociální skladby.

Život na odlehlých vsích byl sám o sobě natolik periferní, že příliš nelákal k dlouhodobým pobytům všelijaké *požerače, hrdláče, břuchoplňce, žráče a hodoválky*, jak se v staré češtině říkalo darmojedům a tulákům, kteří jednotlivě i ve skupinách chodili po jarmarcích a posvíceních. Ti všichni se podle Petra Chelčického ve velkém počtu pravidelně objevovali ve farních vsích, v městečkách i na hradech „*žerúce, pijíce a tepúce se, freje a tance jednajíce*“. Sedláci přitom byli větroplachům s děravou kapsou jen na posměch. Škaredost a „*kostrbatost*“ těchto „*divných stvoření*“, jejich „*svinské*“ či „*telecí*“ skoky při tanci i selskou stravu s častou syrovátkou a kyselici z ječné mouky mimo jiné pohaněl neznámý veršotepec, jenž věrohodnost svých pomluv nestoudně doložil vlastní zkušeností:

„*A já to dobře viděch,
kdyžto na jejich hodech biech.*“

Studenti a potulní klerici, tzv. vaganti, se na vsi zastavovali také v době prázdnin. Jeden z těchto žáků se ve staročeském veršovaném sváru s podkoním chlubí, že kdykoli ho na vsi spatří selky, hned k němu

81. Skupina hudebníků.

přiskočí, pokleknou, líbají jeho svaté obrázky a obdaří ho pak vejci. Dostí věrohodně zní dovětek o chycené slepici, huse či kačici, které k sedlákovu vzteku skončily na pekáči v žákové škole. Přímo za hymnu těchto nuzných studentů, tuláků a bezdomovců se považovala tzv. *Píseň veselé chudiny*, jejichž několik veršů stojí v záhlaví této kapitoly. Více než o soucitnost šlo však jejímu autorovi o výstrahu zahalečům, kteří v létě, rozpuku života, nepamatují na zimu a na stáří.

Na rozhraní mezi vyžadovanou počestností a pokoutní existencí i na venkově živořily početné neprovdané nebo promiskuitní ženy s nemanželskými dětmi. Část z nich se uchýtila jako kuchařky nebo služky na venkovských farech. Téměř dvě stovky těchto žen různého osudu a stáří, na nichž ulpělo při vizitaci středoečeských far podložené nebo smyšlené podezření z pohlavního styku s duchovními, zachycuje protokol arcijáhna Pavla z Janovic z let 1379–1382. Farní hospodářství se bez ženských rukou neobešlo. Poměrně často vedla faráři nebo knězi domácnost matka, neprovdaná sestra nebo jiná příbuzná. Záleželo pak na arcijáhenově benevolenci, zda se uspokojil s údajným příbuzenstvím farních hospodyň či nikoli. Například farář Oldřich v Novém Strašecí vydával za svou sestru konkubínu, s níž měl několik dětí. Někdy se ukázalo účinnějším obranným prostředkem vzdálit v době očekávaného arcijáhena příchodu mladé ženy z fary. V období vizitace byla také farní hospodyně nejvíce na cestách.

V pomyslné hierarchii konkubín venkovských farářů a kněží zaujímala nejvýhodnější místo stálá družka s dětmi. Na rozdíl od sukničkářů v kněžských sutanách, kterým za přechodné avantýry a prohřešky proti mravopočestnosti zpravidla hrozilo jen pokárání od nadřízeného církevního hodnostáře, měl monogamní kněz se svou rodinou nepoměrně více starostí. Život na vsi byl pro nelegitimní partnery snadnější, zpravidla však nebylo trvale únosné, aby družka s dětmi zůstávala na faře. Zámožní kněží proto někdy svým společnícům zakupovali usedlost v blízkém okolí anebo jim zajišťovali ubytování ve městě, kam za nimi tajně dojížděli. Slánský probošt Dětrich věnoval např. své konkubíně Lidě statek s polí, a aby svůj poměr zakryl, vydával ji za svou poddanou úročnici. Z výpovědi o jisté hospodyni Manětě zase vyšlo najevo, že ji farář Václav ze Zdi pravidelně zásoboval masem, vejci, sýrem, hrachem i jinými potravinami. Výtvarnou obdobou tohoto písemného svědectví může být vyobrazení z *Jenského kodexu* s připojenou popiskou: „*Pan farář změnil faru, do jiné se stěhuje s domovnicí svou vel cizoložnicí svou etc.*“

Na mnoha farech se přes všechny církevní zákazy a dohledy žilo takřka rodinným životem uprostřed vlastních i nevlastních dětí, o jejichž zajištění se vysvěcený otec nejednou vzorně postaral. Dvouletý synek faráře z Bělče, který měl křestní jméno po otci, si v době vizitace hrál na peci, kdežto jeho mladší bratr byl u kojné v Unhošti. Synové farářů se od dětství cvičili ve čtení a psaní, aby jednou zaujali místa v církevní správě. Nezbytnou podmínkou k tomu ovšem bylo papežské prominutí (tzv. dispens) nemanželského původu. Povolání jako by se v tomto případě dědilo z otce na syna. Na nižších školách v sousedních městečkách se běžně vzdělávali synci okolních farářů. O prázdninách a velkých svátcích se žáci a studenti vraceli na rodné fary. Někdy si farář ponechal syna při farní škole, kdežto dcerku dal do péče pěstounům. Pokud dcery duchovních zůstaly na faře, uplatnily se zde jako služky do doby, než pro ně otec sehnal ženicha.

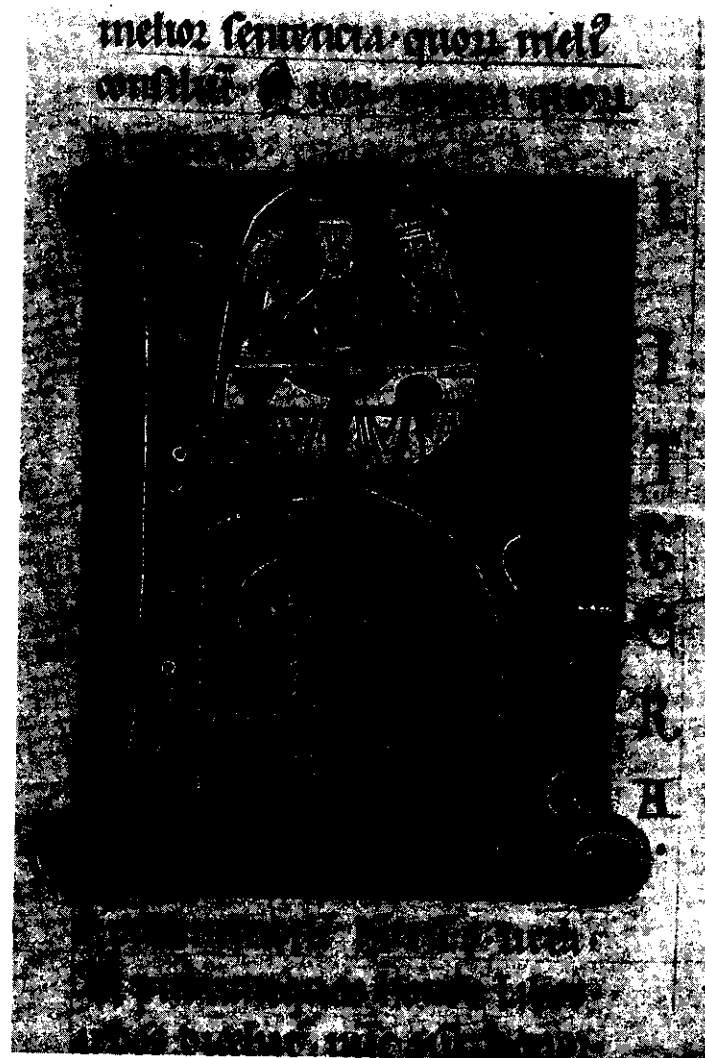
Drobné životopisné útržky z vizitačního protokolu poskytují údaje pro desítky více či méně podobných biogramů žen na okraji předhusitské venkovské společnosti. Řada z nich se podobá jako vejce vejci, jiné by mohly posloužit za osnovu tklivého románu středověké služby. Alespoň jeden z těchto osudů si zde zaslouží zmínky, neboť dobře naznačuje propletenec rodinných i pokoutních vztahů. Katra, o níž bude řeč, byla dcerou sedláka Šimka ze Žlutic, jehož vlastní bratr Mikuláš byl v městečku kovářem. Tento muž vynikal plodnou silou, neboť byl otcem nejen příštího Katřina milence v kněžské sutaně, ale i jejího, zřejmě nemanželského syna Míky. Tak to alespoň sama uvedla arcijáhenu, byť v rozporu s jinou částí zápisu. Z prvního manželství s Klichem z Veselé měla totiž Katra dcery Markétu, Kateřinu a syna Petra. Po smrti svého muže vyhledala na faře v Ustrašíně svého bratrance Mikuláše, jemuž porodila další tři nebo čtyři děti. Henslin byl již ve službě v Lokti, Markéta (druhá dcera toho jména) zemřela v Praze a konečně Anka odešla na věčnost v Ustrašíně. Nejvíce záhad však vzbuzuje již zmíněný chlapec Míka, o němž farář Mikuláš tvrdil, že je synem kováře Oldřicha a jeho dcery Markéty ze Žlutic. Katra později přešla s Mikulášem na jeho nové působiště v Podbořánkách, kde ji zastihla arcijáhena vizitace. Arcijáhen poslal faráře do vězení a Katru donutil pod hrozbou exkomunikace a vystavení na pranýři opustit faru. Co s ní bylo dále, se již nedovíme.

Tak jako všude jinde i na vesnici se našli jedinci dvojího života. Ve druhém, pro okolí většinou skrytém, se vydávali do blízkého

i vzdáleného okolí za loupežnými případy kupců i jiných pocestných, anebo za krádežemi všeho možného od koní, přes ovce, drůbež až k železným předmětům. Nebyli to žádní Jánošiči či Robinové, kteří by bohatým brali a chudým dávali, nýbrž prachsprostí loupežníci, kteří necouvlí ani před zákeřnou vraždou. Nic na tom nemění prapůvodní pohnutky jejich kriminální činnosti, jimiž mohla být právě tak různá příkoří jako individuální msta. Pokud se je podařilo lapit, vyznávali na mučidlech kdeco a výčet jejich udaných spoluviníků byl stejně pestrý jako seznam těch, které okradli nebo zavraždili. A jelikož vrána k vráně sedá a v hejnu se snadněji krade, venkovští lapkové se sdružovali v roty, které měly své „stavy“, jak se staročesky říkalo jejich občasným útulkům a místům srazu. Zhusta šlo o mlýny a jiná stavení, jejichž umístění vně venkovské osady zaručovalo jisté utajení.

Více než dlouhý výklad napoví ukázka jednoho zápisu z *Popravčí knihy pánů z Rožmberka*. Někdy v letech 1389–1390 vypověděl v Příběnicích jistý Jan mlynář pod Pacovem, „že s Jenkem Žákem z Pošné a s Holíkem vybili jsú mlýn v Božejově, a co jsú tu vzali, to jsú všecko ztrávilí [tzn. utratili] u Petra v Pošnej u krčmáře, ješto u Strašima bydlí v Libkové Vodě. Ten Jan pravil jest, že Hendl tesař jednooký, ješto podlé Pacova bydlí, prodal jest jim železa ze mlýna vybitá. Ten Jan pravil jest, že Bláza kostečník z Pacova a Pecha z Vožice – jakož spolu rybníky dělata – a Kozlík z Českých Těchonic, Mikšík řečený Krajsa z Libkové Voda, vzeli jsú jednej chudé ženě plátno, ana jde do Pelbřimova na trh; a prodavše je v Pacově, i dali toho díel Johancovi. Ten Jan praví, že Holík a Jeněk Žák prvepsaní s ním vybili jsú mlýn podlé Konipasu, a to všecko, což jsú tu vzeli, u Peška prvepsaného jsú protrávilí v Pošnej. Ten Jan pravil jest, že Vavřinec mlynář pode vsí Proseč přijal jest od Holíka a od tovarišův jeho dva šlapy [tzn. pokrývky hlavy] a brně a učmil sobě z těch brní pancier v Jihlavě. Ten Jan pravil jest, že Bláha kostečník dal jednomu člověku, tesařovi z Pošné, za díelo dva kožichy, ale on jest nevěděl, kde jest on vzal.“ Na rozdíl od jiných lapků náš Jan mlynář toto vše a mnohé další „pravil jest bez mučení“. Povšimněme si, co vše věděl. Dobré vědomosti o dění v širokém kraji patřily k nepoctivému živobytí lidí mu podobných. Nepřehlédněme rovněž, že dnešní „sběratelé“ cenných i jiných kovů měli ve středověku své předchůdce. Do třetice se v zápisu mihnou rybníkáři, kteří už tehdy nechyběli v potulných „rotách“ všelijakých povaleců, ležáků a hazardních hráčů, tzv. kostkařů.

Od více méně nahodile sebraných lapkovských tlup se odlišovaly bojové družiny, jež se množily jako houby po dešti za bezvládní nebo

v nejistých dobách rozbrojů mezi členy vládnoucí dynastie a předních panských rodů. Bohaté na odboje, drobné války a konflikty všeho druhu bylo zvláště panování Václava IV., a to nejen v Čechách, ale i na Moravě, kde k úpadku bezpečnosti přispěly spory mezi markrabaty Joštem a Prokopem. Mnohaletý výzkum tzv. popravicích a psaneckých zápisů tohoto období zmapoval teritoriální rozsah činnosti takřka všech bojových družin a výrazně doplnil poznatky staršího bádání. Bojové družiny se odlišovaly podle vzniku, vedení, skladby a účelů působení. Zvláště početné skupiny tvořily posádky na hradech vyšší i nižší šlechty, jimž velel buď purkrabí, nebo zvláštní hejtman. Vlastník hradu stál většinou v pozadí, někteří šlechtici se však na bojových akcích osobně podíleli, ať již šlo o regulérní vojenské výjezdy anebo o loupeživé výpravy. Příznačná pro tyto družiny byla relativní stálost, neboť bez posádek se hradní sídla nemohla obejít.

Na rozdíl od posádek, které zpravidla operovaly v okolí svých opěrných bodů, samostatně působící družiny měly široký akční rádius, jehož ohnisko se měnilo v závislosti na dočasné službě u toho kterého pána. Také tyto družiny měly do jisté míry vojenskou organizaci, což jim usnadňovalo přijetí do žoldnéřského poměru v rámci zemské hotovosti nebo jiných vojsk. Po dobu, kdy vyschl hlavní zdroj jejich obživy, se bez zábran věnovaly loupeživým přeпадům. Není bez zajímavosti, že členem jedné z těchto družin, kterou vedl Matěj řečený Vůdce, byl dočasně i zchudlý trocnovský zeman a příští husitský hejtman Jan Žižka. Třetí typ družin nejvíce odpovídá představě lapkovského tovaryšstva. Vesměs šlo o tlupy deklasovaných živlů s kriminálními sklony, v nichž se jen výjimečně uplatňovali pochybní jedinci urozeného původu. A protože tyto loupeživé rotty zpravidla neměly pevné zázemí, musely se často přemisťovat a vyhledat nové „stavy“. Pro úplnost tu nelze opomenout malé, většinou dočasné bandy, o nichž již byla řeč ve spojitosti s odvrácenou, tu zbojnickou, tu veskrze loupeživou podobou venkovského žití „na okraji“.

Popravčí knihy a zápisy přibližují nejen každodennost lidí žijících na pokraji zákona a společnosti, ale nejednou i jejich podobu, ať už prostřednictvím příznačných přezdivek, nebo slovního popisu za účelem identifikace konkrétního jedince. Právě tím jsou tyto prameny ojedinelé, neboť bezmála nahrazují popisy hledaných mužů středověké galerky. Netřeba ani velké fantazie, abychom před sebou viděli „tlustého, velikého“ Klimenta od Písku, jenž „blavů třese“, Ryndu s natrženou chří-

pí, kadeřavého Mařtka hudce s bílými vlasy, jistého Serpěře se šrámem přes nos, Jana Předence krhavého, tzn. chorobně slzícího na obě oči, nebo Němce klecavého, tzn. kulhajícího, na levou nohu. Někdy k charakteristice stačí přezdívka, byť pitvorná, jako v případě Václava Pivoluštěka, jindy drobná zpráva připomene světoběžníka Václava z Černovic, jenž skončil na šibenici „*v Englantě, když jest rubáše a jiné hadry keradl*“.

Vyklouznout z oprátky a vyhnout se trestu se častěji podařilo urozenému psanci než selskému zbojníkovi. Milost nebo prominutí vin v důsledku změněných mocensko-politických poměrů přitom byly spíše výjimkou než pravidlem. Hromadnou popravu padesáti odbojníků v čele s Janem Zoulem z Ostředku mohli Pražané vidět 9. července 1404. Odsouzenec na Šibeniční vrch doprovázel betlémský kazatel Jan Hus, jemuž se podle pověsti podařilo přimět Zoula k pokání. Napůl hodnověrnou, napůl vymyšlenou výpravu brněnských měšťanů proti odbojné družině, která se opevnila v jednom z předměstských kostelů, vylíčila *Pašije šlapanických loupežníků podle sepsání kata Bartoše*. S pomocí parafrází evangelijních pašijí neznámý latinský autor ironicky vylíčil nejen hrdinství měšťanů, kteří po loupežnicích zdolali i ukořistěný sud dobrého vína, ale i hořké konce zajatých lapků, kteří po spatření šibenice strachem „*vykáleli ze sebe všecko, co si během jednoho roku do chřtánu nacpali*“.

Popravčí scény nás zavedly na periferii i za hradby velkých měst, kde lidé na okraji nalézali živobytí snadněji než na venkově. Svou stavovskou nebo jinou příslušnost zde dávali jedni okázale, druhí povinně najevo. V pestrobarevném hemžení na náměstích a ulicích bylo tak snadné zahlédnout a rozpoznat podezřelé či nežádoucí osoby. Vztahovalo se to i na židovské pokolení Abrahamovo, jemuž městská i jiné statuta předepisovala nápadné vnější znaky. Muže od křesťanů odlišovalo tmavé, dlouhé roucho a špičatý klobouk s kuličkou na hrotu, jejich ženy zase šlojíře s vysokými okraji v hanlivě žluté barvě. Zatímco Židé brali zvláštnosti svého oděvu jako nutné zlo, žebráci a mrzáci dávali svou ubohost co nejvíce najevo. Proti žebrákům, kteří předstírali slepotu a hluchotu, nebo kteří si ovazovali údy červenými hadry, ostře z kazatelny brojil Jan Rokycana: „*Volají, úpějí bez studu, aby jim dali, uztíš, an s pytlíky běhají; nemáme brachu, slanin, krup, maku, vše vymluví a troup* [tzn. trubec] – *silný bude*.“ Žebráky, kteří neměli nikdy dost a kteří tak ubírali almužnu potřebnějším, si bralo na mušku také starodávné české přísloví „*Ač žebrák syt, ale mošna nesyta*“.

Bez ohledu na to, zda u kostelních vrat nastavovali ruce skuteční chudáci anebo ti, co na žebrotě vydělávali, almužny náležely k základním projevům křesťanské solidarity s ubohými i potřebnými. Pražský arcibiskup i jiní církevní hodnostáři pověřovali rozdělováním milodarů zvláštní almužníky, také v řadě klášterů měla charitativní péče tu hlavní, tu přidružené zakotvení v řádových pravidlech. Na chudé ve svých posledních pořízeních také pamatovali zámožní měšťané a zvláště jejich vdovy. Jistá paní Klára po smrti svého manžela Henslina roku 1398 v okolí staroměstského kostela sv. Haštala zřídila almužní dům. Ve výroční den úmrtí toho kterého dobrodince dostával závětí určený počet chudých včetně školních žáčků drobný peníz, něco k snědku, kus sukna anebo volný vstup do vyhřáté lázně.

Pro městské obce ovšem velký počet nuzáků představoval nezanebatelné vnitřní nebezpečí. Zda a kdy vůbec u nás žebráci vytvářeli svá bratrstva, není známo. Nejstarší doklad žebrácké organizace pochází z Kutné Hory, kde městská rada v roce 1443 povolila cech velkému množství žebráků, vesměs zchudlých havířů, kteří se jeden přes druhého domáhali almužny u kostelních vrat. Z obavy před přílivem cizích žebráků je někde konšelé zakazovali vpouštět do města. Ti si pak vyhledávali nocleh v předměstských cihelnách, vápenicích i všelijakých jiných skryších, odkud se po ránu vydávali do širokého okolí.

Na útrpnosti a milodarech byli závislí rovněž cikáni, kteří se v Čechách objevili roku 1416, kdy se podle jednoho ze starých letopisců vláčeli po zemi „a lidi mámili“. Novoměstský písař Prokop, jenž se s nimi jako student setkal o rok později, k tomu po mnoha desetiletích v nedokončené *Kronice* dodal, že cikáni podobou i vzhledem předešli tábory, jimž zanechali své nejhorší mravy. Znovu o nich máme povědomí až k roku 1481. Na konci února se tehdy nakrátko usadili na Novém Městě pražském. Písemné prameny jsou jinak o nich skoupé, kupodivu však jejich vzhled zachytil malíř a grafik Václav z Olomouce. Muže s holí v ruce, s kloboukem do špice a se zdobeným zřaseným pláštěm se drží za ruku nahé dítě. Oba doprovází žena s turbanem oděná v šatech s nadutými širokými rukávy. V každém případě již v posledních desetiletích 15. století povědomí o toulavých cikánech přešlo do obecného povědomí, jak dokládá veršovaná skladba Hynka z Poděbrad *Boj Štěstí s Neštěstím*, v níž se o rozmařilém šlechtici praví, že se sám sobě jeví co by „*všeho světa pán, smýkáje se vsudy jak cikán*“.

Nepoctivé úmysly i činy se nejlépe zatají v davu, a to snadněji na

83. Dva šašci.

tržišti než v kostele. Kupodivu se na obou místech hrálo světské divadlo. V kostele ovšem jen výjimečně o masopustě a některých svátcích, a to nikoli herci z profese, nýbrž žáky ve škraboškách, kteří parodovali obřady a bavili sebe i přihlízející na účet církevních hodnostářů. Od svých konkurentů, řemeslných herců, kejklířů, zpěváků a žertěů se žáci neodlišovali ani tak hmotnými poměry – všichni třeli bídu s nouzí –, jako svou perspektivou sociálního vzestupu. Student se mohl stát knězem, městským písařem, školním správcem i univerzitním profesorem, naproti tomu herci a žertěři se většinou nezbavili své závislosti na chleboďárcích nebo na málo vděčném publiku. Jen ojedinelé se některému z nich dostalo pocty, která stála za řeč. Ve sbírce formulí pro potřeby kanceláře císaře Karla IV. je zachován jmenovací list pro nejmenovaného hudece, který byl povýšen na krále herců. Latinské slovo *histrion* znamenalo však také tuláka, podvodníka, žrouta a člověka špatné pověsti, což naznačuje vratkost řemesla, jež církevní autority i husitští reformátoři shodně zavrhovali, anebo alespoň zařazovali mezi nepoctivé živnosti.

Staročeské zpracování *Domácího rádu sv. Bernarda* např. herce znevažuje jako osoby, které „nepoctivé a oplzlé řeči mluví a duši vražedníci sebu nosí a skutkové jich bohu se nelíbí“. Po pravdě řečeno, herci si servítky nebrali a bavili své publikum tím, co chtělo slyšet. Zvláště vyvedenou obscénní taškařicí byla staročeská hra o *Mastičkáři*, hemžící se dvojsmysly, prdy a lidovými slůvky pro dámské popředí a pánské pozadí. Polarizace posvátného a obscénního nebyla ve středověkém dramatu ničím neobvyklým. V *Mastičkáři*, hře s velikonočním motivem tří Marií, které od mastičkáře kupují vonné masti, aby jimi potřeli Kristovo tělo, však překračuje obvyklé meze. Žahavé hroty slov a nepochybně též posunků zasahují v prvé řadě ženy, které tu vystupují buď jako prostitutky, nebo jako babizny ve spojení s čertem. Ne náhodou je mastičkářovým pomocníkem i židovský ťulpas Rubín z pověstného pražského nevěstince, jenž místo mastmi plní nádoby fekáliemi. Posměchu neušli ani domácí Němci lámající češtinu, nemluvě o mniších obcujících s jeptiškami, jež si bral na mušku kdekdo.

Od herců a kejklířů sestoupíme po pomyslné společenské pyramidě o stupeň níže. Nevěstky patřily již k biblické každodennosti, a proto se jejich všudypřítomnost ve středověkém společenství rozuměla sama sebou. I ony potřebovaly své zázemí, které jim poskytovaly buď krčmy, nebo napůl trpěné veřejné domy. V druhé polovině 14. století

měla jejich živnost útočiště v několika domcích staroměstského obytného okrsku řečeného Benátky, zatímco na Novém Městě pražském zákazníci směřovali do tzv. Krakova. Jistě ne jen shodou okolností měli v obou místech svá obydlí i kati. Bez nich a jejich řemesla se středověká spravedlnost ve městech i jinde nemohla obejít, a proto jim chtě nechtě musela vyhradit místo alespoň na okraji své pospolitosti.

Moralistům se zdviženým ukazováčkem byly *prázdné ženy*, *mandeleny*, *báryně*, *měchyně*, *harapanny* či prostě *kurvy* vždy trnem v oku, přičemž jen zcela výjimečně jejich puritánské horlení mělo viditelný výsledek. Když se Milíčovi z Kroměříže podařilo na místě pověstného nevěstince zvaného Benátky vybudovat zárodek vzorné farnosti s útlukem pro napravené poběhlice, považoval to jeho životopisec za zázrak. Ještě dříve než se prostitute stala veřejným zlem, které jako jeden ze smrtelných hříchů požadovaly vymýtí čtyři artikuly pražské, Jan Hus již v listu z podzimu 1411 nabádal své plzeňské stoupence, aby z města vypudili „*kněžské ženy*“ a kuplíře. Ještě v roce 1435 pražské obce podmiňovaly přijetí Zikmunda Lucemburského za krále mimo jiné závazným slibem, že nedopustí návrat nevěstek do hlavního města. Navzdory všem těmto snahám česká reformace svůj zápas s lidskou přirozeností nevyhrála, pokud nedopadla ještě hůře. Papež Pius II., který dobře znal české poměry, neopomenul v roce 1462 kališníkům vytknout, že se snažili a snaží potlačit, co římská církev považuje za menší zlo, „*an sv. Augustin praví: Odejmi nevěstky a naplníš všecko cizoložstvem*“. Také Pavel Židek doporučoval králi Jiřímu, aby „*podle starých práv nevěstkám opět svobodu propustil*“.

„Starými právy“ se zde rozumí tzv. *Soběslavská práva*, jež nevěstkám předepisovala nosit šlojířky se žlutými okraji. Stručné právní poučení z přelomu 14. a 15. století zakazovalo jakkoli ubližovat nevěstkám a případné potrestání jejich prohřešků přenechat Kristu. Krátce před Vánocemi roku 1390 se však obec Starého Města pražského rozhodla zakázat nevěstkám obvyklé koledy a vyslala dva konšely na Novoměstskou radnici s žádostí, aby tamějším poběhlicím bylo na Boží hod zabráněno koledovat u sousedů. Prostituci městská zastupitelstva brala nejen jako trpěné zlo, ale i jako zdroj příjmů. Městská rada v Brně dokonce roku 1353 vydala pro nevěstince zvláštní řád. Poplatky, které městu z těchto domů pravidelně plynuly, jsou doloženy i o dvě desetiletí později. Příjmy z této pochybné živnosti přišly vhod kdekomu, nejen proslulému prostopášníkovi

v kněžské sutaně Ludvíku Kojatovi, v jehož domě proti novoměstské škole u sv. Apolináře se zdržovalo až osm nevěstek. V městských knihách vystupují nevěstky velmi často jako dlužnice, tu a tam však i jako lichvářky. Některé z úpisů připomínají praktiky kuplířů a pasáků naší doby. Věřitelky se zavazovaly neopustit svou „paní“ pod nejtěžšími tresty, dokonce i pod ztrátou hrdla, což byl případ jistě novoměstské Doroty z roku 1398.

Již ve středověku byly nevěstince, přezdívané též *chalupy stydké, domy kurevské, hampejsy*, spolu s vykřičenými krčmami úculkem a působištěm žebráků, zlodějů i jiných kriminálních živlů. V jednom z veřejných domů ve zmíněné již Krakovské ulici na Novém Městě pražském byl v roce 1393 rychtářem vzat do vazby jistý klerik Dětrich, jenž před časem svatokrádežně vyloupil kostel v Holubicích. V tak řečeném Krakově se rovněž zdržovali někteří členové loupežnického tovaryšstva, jež bylo dopadeno o devět let později. Z útrpných vyznání se dozvídáme, že skupina čítala až osmnáct osob, z toho tři ženy. Vůdcem převážně novoměstského „šibalstva“ byl Mikuláš řečený Trinksaus, jenž své druhy zavazoval přísahou vzájemné soudržnosti. Za noční tmy a s výhružným pokřikem „*Adam, Adam*“ se tito výtečníci vrhali na své oběti, jimž sebrali, co se dalo: nejčastěji měšce, meče, šperky, ale i kusy oděvu a výzbroje. Dvakrát se na mučidlech přiznali k úkladné vraždě na objednávku žen, které se tak jednou provždy zbavily svých manželů, na vrub jim však bylo přiznáno i několikrát znásilnění a šíření falešné mince.

Na rozdíl od jednotlivých případů dráždících představivost koloritem a kulisami středověkého podsvětí, působí strohá statistika kriminálních deliktů sice šedivě, avšak o to více odráží skutečný stav věci. Nedávno zveřejněný výzkum kriminality v Olomouci od poloviny 14. století do roku 1420 zahrnul celkem 447 případů, z nichž více než polovinu tvořilo zabití (55 %). Co do početnosti následovaly zranění (15 %) a krádeže (9 %). Celé tři čtvrtiny pachatelů pocházely z Olomouce a jeho předměstí, přičemž naprostá většina z nich patřila k měšťanům různé zámožnosti i profese nebo k selskému obyvatelstvu blízkého okolí. Jen 36 osob se dopustilo několikanásobné trestné činnosti, z čehož plyne, že olomoucké podsvětí nebylo zvláště početné. V souladu s tím také 99 ze 162 známých pohnutek bylo ekonomické povahy, dosti běžným motivem pak byly osobní i politické rozepře, poměrně vzácné naopak byly delikty sexuální. Za povšimnutí také

84. Mrzák a nemocný leprou.

stojí malý podíl žen mezi pachateli (5 %) a obětmi (10 %). V Olomouci a nejspíše též v jiných českých městech bylo zřejmě prostředí zločinu ryze mužskou záležitostí.

Marginalita nemusela mít ve středověku nic společného se světem zločinu a nočního podsvětí. S dědičným stigmatem úkladných nepřátel křesťanské víry stáli vně křesťanské pospolitosti Židé, třebaže i v českých zemích požívali panovnickovy ochrany na základě velkého privilegia Přemysla Otakara II. z roku 1255. Čeští králové z fiskálních důvodů postupně udělovali právo usidlovat Židy i některým světským a církevním vrchnostem, takže v 15. století židovská obec jen v Čechách čítala kolem sta lokalit. Židé žili v naprosté většině královských měst, více než ve třech desítkách větších měst církevních i světských vrchností a zhruba ve stejném počtu malých městeček, vesměs ležících při obchodních tepnách.

V systému středověké zbožní ekonomiky, kterou v úvěrových obchodech svazovaly církevní zákazy lichvy, Židé v našich zemích suplovali úlohu severoitalských bankovních domů a zastaváren. Jelikož nemovitosti s výjimkou domů mohli vlastnit jen na základě králova souhlasu, většinu jejich majetku tvořily peníze, klenoty a zastavené předměty, jež se snadno stávaly kořistí davu při živelně i záměrně vyprovokovaných pogromech. Značnému riziku jejich peněžních obchodů odpovídaly lichvářské sazby, které běžně činily kolem 87 % ročního úroku. Obecné představy o bohatství pražských i jiných Židů však byly silně přehnané, neboť podle dochovaných úředních dokladů se k větším úvěrům zpravidla muselo spojovat více rodin, nemluvě o jedincích držících se jakžtakž nad vodou. V koloběhu středověkého peněžnictví židovské úvěry byly nezřídka jediným východiskem z nouze, současně však přilévaly oleje do ohně zakořeněného antisemitismu.

Nejvíce Židů žilo v Praze, kde také jejich náboženská obec měla svůj ústřední hřbitov, nazývaný často „zahradou“. V čele samosprávy židovské obce (*kehila*) stáli „starší“ spolu s rychtářem, jejichž volbu potvrdzoval královský podkomoří. Panovnickovu vůli a soudní moc uvnitř židovských obcí trvale vykonávali rychtáři, jež dosazoval rovněž podkomoří. V Praze se vyskytují v této funkci nejen křesťané, ale i Židé. Zvláště závažné hrdelní pře soudil tribunál v čele s vrchním rabínem, od něhož nebylo již odvolání. Spory menšího významu řešil soud, na němž spolu s rabínem jmenovaným radou zasedali židovští „starší“. Konečně majetkoprávní záležitosti týkající se koupí, prodejů

a směn nemovitostí ve vlastnictví či držení pražských Židů příslušely před staroměstskou radou.

Jen z náznaků pramenů nebo z analogií lze mít za to, že židovská rada měla na starosti péči o chudé i nemocné, dále řádný provoz rituální lázně (*mikve*) a elementární náboženskou výchovu chlapců ve škole (*cheder*), a to buď prostřednictvím pověřených židovských „starších“, nebo úředníků. V životě obce i jeho samosprávy náleželo přední, všeobecně uznávané místo rabinům. V pražské obci jich vždy současně působilo několik, přičemž řada z nich proslula za hranicemi. Zejména v době vlády Václava IV. Praha svou univerzitou a čilým kulturním a učeneckým ruchem trvale lákala čelné představitele židovské učenosti včetně tehdy stále ještě vzácných znalců Kabaly. Svědčí o tom nejen spisy židovských intelektuálů, ale i profese hebrejských písařů. Je dosti pravděpodobné, že vlivní židovští učenci měli pro své žáky vlastní synagogu.

Židovské slavnosti, zvláště ty, které se odehrávaly vně jejich sídlišť, byly výrazem jednak relativní bezpečnosti, jednak jistého sebevědomí židovských obcí. První zmínka se váže již k roku 1311, kdy brněňští Židé vyšli v procesí vstříc příjíždějícímu králi Janu Lucemburskému. Podle očitého svědka nesli Desatero a zpívali hebrejské písně. Mohlo by se zdát, že obdobné průvody organizovala při korunovacích panovníků a jejich slavnostních vjezdech do městských bran i pražská židovská obec. Kupodivu však první spolehlivou zprávu máme až z konce 15. století. Při oslavě korunovace krále Vladislava za krále uherského dne 30. září 1490 pražští Židé chodili odpoledne v kruhu po Staroměstském rynku se svou korouhví, nesouce v rukou proutky s jablky.

Vedle několika málo příbytků na Novém Městě Židé měli odedávna vyhrazen obytný okresek na Starém Městě o počtu zhruba sto dvaceti domů. Na počátku vlády Václava IV. pražští Židé získali možnost ghetto částečně ohradit a uzavřít šesti fortnamei, ani to je však neuchránilo před černou hodinou, která na ně udeřila o Velikonocích roku 1389. Při tomto pogromu, který se svým živelným průběhem neodlišoval od jiných masakrů z období tzv. černé smrti, bylo židovské obyvatelstvo Starého Města z větší části vyvražďeno. Tvrdé sankce ze strany krále Václava zřejmě zmrazily nutkání v pogromech pokračovat, neboť až do počátku husitských válek není o dalších pogromech v českých a moravských městech slyšet.

Ze soudobých zpráv o černé velikonoční sobotě pražských Židů v roce 1389 se nápadně odlišují dvě svědectví. První, v latině, má podobu parodie evangelijních pašijí a přes veskrze protizidovské zaměření místy překvapivě ironizuje počínání křesťanského lidu. Jeden z jeho podněcovaců má také ne náhodou přezdívku *Čtverohranný – Quadratus*, kterou se ve středověkém slovníku vyznačovala obhroublost a neotesanost jeho neurozeného nositele. Autorem druhého svědectví byl rabín Avigdon Kara († 1439), jenž pravděpodobně zažil pogrom jako malý chlapec. Jeho hebrejská elegie začínající slovy „*všechno to neštěstí*“ dodnes zůstává součástí liturgie Dne smíření ve Staronové synagoze v Praze.

Husitské války vystavily Židy novým zkouškám. Pogromistické nálady rozdmýchávali zejména křížáci, kteří si na útěku z Čech vylévali zlost na Židech. Na záměrně šířené zprávy o údajné spolupráci rakouských a bavorských Židů s husity doplatili jejich souvěrci roku 1421 ve Valticích a patrně i v jiných městech na moravsko-rakouském pomezí. Z Jihlavy byli Židé vyhnáni nejpozději roku 1425, stejný osud je zakrátko postihl i v Chebu a v Českých Budějovicích. Vesměs všude jim však byl později umožněn návrat zpět, protože se bez jejich služeb městská ekonomika nemohla trvale obejít. K další vlně pronásledování Židů v katolických městech došlo ve spojitosti s misíí fanatického kazatele Jana Kapistrana v 50. letech 15. století a znovu pak v době jagellonské. Z Mostu byli Židé vypuzeni v roce 1453, o rok později se pro ně uzavřenými městy stalo Znojmo, Brno i Olomouc, v Českých Budějovicích pak židovská obec zanikla roku 1505.

Poplašné zprávy o zvěrstvech křížáků, nejistota i úzkosti a v neposlední řadě zmatené povědomí o událostech v Čechách živily v zahraničních židovských obcích jistou důvěru v husity, ba dokonce naději, že se stoupenci kalicha přihlašují k jejich mesianistickému učení. Tyto i jiné náznaky pramenů a pozdější tradice vzbuzují již delší dobu zdání, že husitství k Židům zaujímalo tolerantní a šetrný postoj. Skutečnost však byla mnohem složitější. I když česká reformace počínaje Matějem z Janova sňala z Židů příhanu identifikace s Antikristem jako ztělesněním soudobého zla, ač Jakoubek ze Stříbra trval na tom, aby Židé zanechali lichvy a dostali možnost žít se poctivou prací, husitská města záhy Židy vtlačila do jejich údělu a vzala zavděk dárkami, které od nich místo krále vybírala. Přísné zákazy veškeré lichvy ze samého počátku revoluce Židy v Praze dočasně zbavily jejich živo-

bytí, obec je však nechala na pokoji a pouze je zapojila do zákopových prací na obranu proti křížáckým vojskům. Nový pogrom ghetto zažilo až o dva roky později v souvislosti s lidovými bouřemi po smrti tribuna Jana Želivského. Dva další pogromy v kališnické Praze v letech 1448 a 1483, vyhnání Židů z Písku a Litomyšle i jejich nepřítomnost na Táboře až do počátku 16. století přinejmenším nasvědčují, že se ani husitské Čechy nezbavily zakořeněných stereotypů středověkého antisemitismu.

Připomenutím pohnutých osudů židovského obyvatelstva, jež sice tvořilo svéprávnou a do jisté míry i samosprávnou, sociálně rozvrstvenou komunitu v rámci české společnosti, jež však pro svou náboženskou odlišnost mělo stigma odvěké vyvrženosti, končí defilé lidí na okraji, jejichž poznamenaná tvář rovněž náležela člověku českého středověku.

LITERATURA

- Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremkowi*, Warszawa 1992.
- BONDY BOHUMIL, DVORSKÝ FRANTIŠEK, *K historii Židů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 1, Praha 1906.
- FLODR MIROSLAV, *Brněnské nevěstky v nejstarších dějinách města*, Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university C 41/1994, s. 7–14.
- GEREMEK BRONISŁAW, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*, Paris 1976.
- GEREMEK BRONISŁAW, *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství, Germaniá Judaica*, díl 3/1–2: 1350–1519, hrsg. von ARYE MAIMON, Tübingen 1987–1995.
- GRAUS FRANTIŠEK, *Dějiny venkovského lidu v době předhusitské*, díl 2, Praha 1968.
- GRAUS FRANTIŠEK, *Městská chudina v době předhusitské*, Praha 1949.
- GRAUS FRANTIŠEK, *Pest – Geissler – Judenmorde. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*, Göttingen 1987².
- GRAUS FRANTIŠEK, *Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter*, Zeitschrift für Historische Forschung 8/1981, s. 385–437.
- HERGEMÖLLER BERND-ULRICH (Hg.), *Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft. Ein Hand- und Studienbuch*, Warendorf 1990.

- HLAVÁČEK IVAN, HLEDÍKOVÁ ZDENKA (edd.), *Visitační protokol pražského arcijáhenství pražského arcijáhna Pavla z Janovic z let 1379–1382*, Praha 1973.
- HOFFMANN FRANTIŠEK, *Bojové družiny na Moravě a v Čechách před husitskou revolucí*, Tábořský archiv 6/1994, s. 47–144.
- HOFFMANN FRANTIŠEK, *České město ve středověku*, Praha 1992.
- IWAŃCZAK WOJCIECH, *Prostytucja w późnośredniowiecznej Pradze*, in: *Biedni i bogaci*, Warszawa 1992, s. 95–104.
- KALNÝ ADOLF (ed.), *Popravčí kniha pánů z Rožmberka*, Třeboň 1993.
- KIRCHGÄSSNER BERHARD, REUTER FRITZ (Hg.), *Städtische Randgruppen und Minderheiten*, Sigmaringen 1986.
- LEHÁR JAN (ed.), *Česká středověká lyrika*, Praha 1990, s. 211–212 (*Přeň veselých chudiny*), s. 253–254 (*Sedláci*).
- MACEK JOSEF, *Die sozialen Unterschichten in den böhmischen Dörfern in den Jagellonzeit (1471–1526)*, in: *Biedni i bogaci*, Warszawa 1992, s. 47–53.
- MACEK JOSEF, *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*, díl 3: *Města*, Praha 1998.
- MENTGEN GERD, „Die Juden waren stets eine Randgruppe“. Über eine fragwürdige Prämisse der aktuellen Judenforschung, in: *Liber amicorum necnon amicorum für Alfred Heil*, Trier 1995, s. 393–411.
- NĚMEC IGOR a kol., *Slova a dějiny*, Praha 1980.
- PEKAŘ JOSEF, *Žižka a jeho doba*, díl 2, Praha 1992².
- PLETZER KAREL, *Jiráskovi lapkové a jejich předloha*, Jihočeský sborník historický 22/1953, s. 90–95.
- REXROTH FRANK, *Das Milieu der Nacht. Obrigkeit und Randgruppen im spätmittelalterlichen London*, Göttingen 1999.
- REXROTH FRANK, *Mediävistische Randgruppenforschung in Deutschland*, in: *Mittelalterliche Forschung an deutscher Wende 1989*, hrsg. von Michael Borgolte, München 1995, s. 428–451.
- RICHARDS JEFFREY (ed.), *Sex, dissidence and damnation. Minority groups in the Middle Ages*, London-New York 1990.
- ROSSIAUD JACQUES, *Dame Venus. Prostitution im Mittelalter. Mit einem Vorwort von Georges Duby*, München 1994².
- SEIBT FERDINAND (Hg.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München-Wien 1983.
- SCHUBERT ERNST, *Soziale Randgruppen und Bevölkerungsentwicklung im Mittelalter*, *Saeculum* 39/1988, s. 294–339.
- SCHÜSSLER MARTIN, *Verbrechen in spätmittelalterlichen Olmütz*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte – Germanische Abteilung* 110/1993, s. 148–271.
- SVEJKOVSKÝ FRANTIŠEK, *Divadlo raného a vrcholného feudalismu a krize divadla za husitství*, in: *Dějiny českého divadla*, díl 1, Praha 1968, s. 24–98.

- ŠMAHEL FRANTIŠEK, *Die Prager Judengemeinde im hussitischen Zeitalter* (v tisku).
- ŠMAHEL FRANTIŠEK, *Žáci a klerici na venkovských farách v českém středověku*, *Príspevky k vzdělanosti v českých zemích* 1/1998, s. 71–77.
- ŠMAHEL FRANTIŠEK, *Ženy na okraji předhusitské společnosti: konkubíny vesnických farářů*, *Historické listy* 2/1992, s. 17–19.
- ŠTĚPÁN VÁCLAV, *Die gesellschaftliche und rechtliche Stellung der Juden in Mähren in der vorhussitischen Zeit*, *Judaica Bohemiae* 28/1992, s. 3–21.
- TADRA FERDINAND (ed.), *Summa Cancellariae (Cancellaria Caroli IV.)*, Praha 1895, s. 40, č. 64 (jmenovací dekret pro krále herců).
- THOMAS ALFRED, *Frauen, Juden und Deutsche: Aussenseiter im alttschechischen Unguentarius*, *Bohemia* 37/1996, s. 310–318.
- TOCH MICHAEL, *Mit der Hand auf der Thora. Disziplinierung als internes und externes Problem in den jüdischen Gemeinden des Spätmittelalters*, in: *Disziplinierung im Alltag des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Wien 1999, s. 157–171.
- Výbor z české literatury doby husitské*, díl 1, Praha 1963, s. 417–421 (*Pašije šlapnických loupežníků*).
- Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovů*, Praha 1957, s. 247–261 (*Mastičkář*), s. 335–348 (*Podkoní a žák*) s. 594–598 (*Pašije pražských Židů*).
- YUVAL ISRAEL JACOB, *Juden, Hussiten und Deutsche. Nach einer hebräischen Chronik*, in: *Juden in der christlichen Umwelt während des späten Mittelalters*, Berlin 1992 (*Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 13), s. 59–102.
- ZAREMSKA HANA, *Jak vygládali czescy bandyci? Z dziejów rysopisu w średniowiecznych księgach karnych*, in: *Biedni i bogaci*, Warszawa 1992, s. 105–113.
- ZAREMSKA HANA, *Marginaux*, in: Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt (edd.), *Dictionnaire raisonné de L'Occident medieval*, Paris 1999, s. 639–654.
- ZILYNSKYJ BOHDAN, *Zápisy novoměstské knihy útrpných vyznání o trestné činnosti na Novém Městě v roce 1402*, *Documenta Pragensia* 2/1981, s. 219–237.